

Лисовская О.В. Историческое краеведение как средство формирования исторической памяти и духовности украинского народа.

В статье анализируется историческое краеведение как один из эффективных инструментов формирования исторической памяти и духовности украинского народа. Раскрыто понятие «исторической памяти». Выделяются пути актуализации исторического краеведения в процессе формирования украинской национальной идентичности. Акцентируется внимание на воспитательной и консолидирующей функции исторического краеведения в процессе возрождения украинской нации. Рассмотрены особенности формирования национального самосознания молодежи, определены направления реализации задач государства для утверждения в сознании граждан Украины собственного национального достоинства.

Ключевые слова: историческое краеведение, край, духовность, историческая память, национальное образование, национальное сознание.

Lisovska O.V. Historic regional studies as a means for forming historical memory and spirituality of the Ukrainian people.

The article analyzes the historic regional studies as one of the effective tools for creating historical memory and spirituality of the Ukrainian people. The concept «historical memory» has been clarified. The ways of the historic regional studies' actualization to form the Ukrainian national identity have been distinguished. The educating and consolidating functions of historic regional studies in the process of the Ukrainian nation revival have been focused on. The research deals with peculiarities of young people's national consciousness formation, determines the state directions and objectives for the establishment of Ukrainian citizens' national dignity.

Key words: historic regional studies, region, spirituality, historical memory, national education, national identity.

УДК 94:001.89(092)(477) «17/19»

О. В. Потильчак

ПРОБЛЕМАТИКА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ У ПРАЦЯХ В. Й. БОРИСЕНКА: ВИТОКИ НАУКОВОЇ ШКОЛИ

У статті розглядається різнопланова наукова діяльність відомого українського історика, професора Володимира Йосиповича Борисенка в царині соціальних, суспільно-політичних і національно-культурних проблем вітчизняної історії XVII – початку XX ст. Проаналізовано основну проблематику його наукових праць та простежено витоки наукової школи вченого у 1970-1980-х рр. XX ст. Наголошено, що дослідницька праця вчених наукової школи В. Й. Борисенка – окрема історіографічна проблема, що потребує спеціального дослідження.

Ключові слова: Борисенко Володимир Йосипович, історія України другої половини XVII – початку XX ст., суспільно-політичне життя, культурно-освітні проблеми, наукова школа.

Початок 1990-х рр. у новітній історії України позиціонується сучасниками як час глибоких суспільно-політичних змін, що позначилися крахом комуністичного тоталітаризму, розпадом СРСР і новітнім етапом українського державотворення. Важливими ознаками в чільному ряду наслідків цих процесів стали демократизація суспільного, наукового життя та деідеологізація вітчизняної історичної науки.

Зняття цензурних обмежень, відкриття доступу до спецфондів бібліотек і архівів заклали підвалини для поступової деконструкції міфів радянської історіографії, спричинили небачене до того часу розширення проблематики історичної науки, створювали тло на якому

відбувалося відродження зацікавленості вчених дослідженнями з української історії. Останнє спричинило становлення в Україні ряду наукових шкіл, пов'язаних як з діяльністю наукових і освітніх інституцій так і з подвижницькою працею окремих дослідників. Їх представники взялися розробляти цілу низку раніше замовчуваних, виведених за межі актуального наукового дискурсу проблем української минувшини різних історичних періодів.

Серед останніх помітне місце посідають дослідження соціально-економічних, суспільно-політичних і культурно-освітніх проблем історії України другої половини XVI – початку XX ст., пов'язані з становленням і діяльністю вчених – представників наукової школи кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, фундатором і незмінним керівником якої, ось вже протягом чверті століття, є її завідувач, Заслужений діяч науки і техніки України, доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук Володимир Йосипович Борисенко.

Перша в педагогічних вишах Української РСР кафедра історії України з'явилася в стінах історичного факультету Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького у квітні 1990 р., а вже у травні того року її колектив очолив академічний вчений, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук В. Й. Борисенко [17, с. 9]. Протягом наступних років відомий у наукових колах дослідник соціально-економічних і суспільно-політичних проблем історії України пізнього середньовіччя, раннього нового і нового часу зумів створити на кафедрі умови, інтелектуальне творче середовище в якому постала, зміцніла й розвинулась унікальна для педагогічних вищих навчальних закладів України наукова школа, що сьогодні нараховує до півсотні учнів і послідовників ученого.

У статті досліджується різнопланова наукова діяльність відомого українського історика, професора Володимира Йосиповича Борисенка у царині соціальних, суспільно-політичних і національно-культурних проблем вітчизняної історії XVII – початку XX ст. Простежено витоки наукової школи вченого у 1970-1980-х рр. XX ст.

Витоки наукової школи професора В.Й. Борисенка своїм корінням сягають багаторічних досліджень соціально-економічних і суспільно-політичних процесів на Лівобережній Україні у другій половині XVII – на початку XX ст., що проводилися вченим у роки його праці на різних наукових посадах у відділі історії феодалізму Інституту історії АН УРСР. Перші кроки на шляху фахового наукового зростання молодого дослідника були пов'язані з розробкою та успішною реалізацією дисертаційного проекту «Сільська початкова освіта на Лівобережній Україні в 60-90-х роках XIX ст.» успішно захищеного автором у спеціалізованій вченій раді Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка в 1976 р. [5] У наступні роки, розширивши своє кандидатське дослідження територіально та доопрацювавши його змістовно, В. Й. Борисенко підготував монографію, що побачила світ в академічному видавництві «Наукова думка» 1980 р. [11] Відтак у колі наукового інтересу історика опинилися малодосліджені прикладні питання двох важливих історичних проблем. З одного боку – це реалізація консервативної за ідеологією, реакційної і колоніальної за суттю освітньої політики російського уряду в українських губерніях імперії у пореформений період. З іншого – зусилля громадськості в поширенні освіти широких народних мас. Цілком зрозуміло, що така й насправду подвижницька, діяльність різночинної інтелігенції в руслі пануючої тоді марксистсько-ленінської класової парадигми позиціонувалася автором, як «боротьба демократичних сил за народну освіту». На основі аналізу джерел з фондів московських і київських архівів, автор провів кропітку роботу з встановлення типології навчальних закладів для селянства, дослідив їх мережу в Україні у 60-90-х рр. XX ст., реконструював навчально-виховний процес у початкових школах, проаналізував якісні та кількісні показники контингентів учнів і вчителів. Історик виокремив як легальний («ліберально-буржуазний») так і нелегальний («революційно-демократичний») сегменти громадсько-освітнього руху в тодішній Малоросії, а також розкрив багатогранну й різнопланову діяльність прогресивної інтелігенції у сфері позашкільної освіти [11]. Дослідження названих питань деталізувалися автором у низці наукових статей, що виходили друком в «Українському історичному журналі», місячнику «Людина і світ», «Віснику

Київського університету», «Архівах України» у 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. [1-4; 10, 12].

У середині 1970-х рр. В. Й. Борисенка предметно зацікавив малодосліджений на той час період української історії – доба Гетьманщини. Тоді ж молодшого наукового співробітника відділу історії феодалізму включили до складу авторського колективу, а згодом затвердили й відповідальним секретарем другого тому багатотомної «Історії Української РСР» – академічного видання, що тоді готувалося до друку в Інституті історії АН УРСР. Працюючи над томом дослідник отримав можливість глибше осмислити складні, суперечливі та малодосліджені проблеми вітчизняної історії другої половини XVII – початку XVIII ст. У співавторстві з Ф. П. Шевченком, В. В. Панашенком і В. А. Смолієм молодий вчений пише для тому два розділи («Возз'єднання України з Росією – акт історичного значення» та «Суспільно-політична думка на Україні в першій половині XVIII ст.»), хронологічний показник, а також самостійно укладає бібліографію [18, с. 66-75, 586-597, 598-610].

Досвіду наукової роботи, зокрема в аналізі джерел і історичного нарративу, синтезі на цій основі нових історичних знань, додала В.Й. Борисенку його участь в проекті «Української Радянської енциклопедії» як автора нарисів «Коломацькі статті» та «Корсунська битва» [22, с. 286, 426-427]. Відточували талант публіциста й науково-популярні публікації вченого, що друкувалися масовими накладом на шпальтах республіканських науково-популярних журналів, інформаційних бюлетенів і газет [6-9; 13-14]. Цілком зрозуміло, що з причин жорсткого ідеологічного диктату практично всі ці статті й нотатки були присвячені єдино дозволеному радянською цензурою темам «споконвічного братерства українців і росіян» та «возз'єднання народів-братів». Проте навіть у цих, наскрізь вихолощених цензурою текстах, безпомилково вгадувався серйозний і вдумливий історик, котрий ще мав сказати своє вагоме слово в науці.

На початку 1980-х рр. у складі того ж таки академічного авторського колективу В. Й. Борисенко активно працює над підготовкою до друку третього (російськомовного) тому «Истории Украинской ССР». Він самостійно, або ж у співавторстві з В. А. Смолієм пише тексти чотирьох параграфів книги («Соціально-економічний розвиток Лівобережжя, Слобожанщини та Запоріжжя», «Адміністративний та військовий устрій Лівобережжя, Слобожанщини та Запоріжжя», «Суспільно-політична думка на Україні» та «Формування в надрах української народності елементів буржуазної нації (друга половина XVII ст.)») та укладає хронологічний показник тому [19, с. 121-142, 142-150, 334-352, 671-685]. Паралельно вчений працює над кількома параграфами другого тому академічного видання «Історії Києва». Вміщені в книзі тексти автора присвячені висвітленню адміністративного устрою, соціально-економічному розвитку, антифеодальним рухам і суспільно-політичній думці в місті в другій половині XVII ст. [20, с. 10-23, 23-37; 21, с. 9-23, 23-36].

У таких планових наукових студіях поступово вимальовувались проблематика, архітектоніка і зміст майбутнього великого авторського дослідження з соціально-економічної історії Лівобережної України періоду пізнього феодалізму. Інтерес вченого передусім привертала ще нез'ясовані в українській історичній науці питання еволюції аграрних відносин у Гетьманщині й Слобожанщині в другій половині XVII ст. Ключовими серед них В. Й. Борисенко вважав глибокі за змістом, складні за природою та суперечливі за наслідками історико-економічні й історико-соціальні процеси зростання феодальної земельної власності, розвитку сільського господарства, ремесел і промислів, поглиблення товарно-грошових відносин, посилення експлуатації селянства і міщан та еволюції класово-станової структури тогочасного українського суспільства. Проміжним підсумком системного й комплексного документального вивчення окреслених вище питань стала публікація В.Й. Борисенком монографії «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст.» [15].

Властиво, що виписуючи контури досліджуваної проблеми в безальтернативній для історичної науки того часу парадигмі марксистського класово-формаційного підходу, автор з'ясовує цілу низку важливих дослідницьких завдань: вплив влади московського царя, гетьмансько-старшинського адміністрування та міграційних рухів на перебіг соціально-

економічних процесів у регіоні, стан землеробства і тваринництва, розвиток традиційних і появу нових форм землеволодіння.

Розвиток ремесел і промислів на Лівобережжі розглядається вченим в контексті їх переростання в дрібнотоварне виробництво, зародження його нових форм, розвитку внутрішньої торгівлі та поступової консолідації місцевого ринку в загальноросійський. Одне з основних місць у монографії відведено вивченню процесу посилення феодальної експлуатації і форм феодальної ренти, що аналізуються В. Й. Борисенком через призму визискування селянства вільних військових сіл, козаків, міщан, а також залежних підданих старшинських і монастирських маєтностей.

Еволюція соціальної структури феодального суспільства Лівобережної України другої половини XVII ст. цілком очікувано репрезентується дослідником на тлі загострення класових суперечностей у регіоні, консолідації «класу експлуататорів» (куди автор традиційно відносить старшину, шляхту заможних міщан і духовенство), а також соціального становища найчисленніших «класів-станів» – селянства, козаків і міщан.

Наукова настирливість Володимира Йосиповича вкупі з наполегливою працею в архівах, опрацюванням історіографічних джерел з проблеми, були винагородженні загальним визнанням його дослідницького внеску в історичну науку. У жовтні 1990-го в Інституті історії АН УРСР вчений успішно захищає докторську дисертацію – «Шляхи розвитку феодалізму на Лівобережній Україні у другій половині XVII ст. (соціально-економічні проблеми)» [16].

Базовими умовами формування будь-якої наукової школи є не лише визнання односторонніми й опонентами в науці важливості та вагомості авторського внеску в розробку тієї чи іншої проблематики, поступове «обростання» останньої дослідженнями молодших колег, але й поява у її засновника учнів і послідовників. Якісно новий у цьому сенсі етап життєвого шляху В. Й. Борисенка пов'язаний із його багаторічною науково-педагогічною діяльністю на посаді завідувача кафедрою історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Під керівництвом вченого кафедра поступово формується як потужний і визнаний осередок наукових досліджень, змістом яких стали розробка та методологічне переосмислення багатьох невивчених, замовчуваних або ж свідомо фальсифікованих у радянській історичній науці проблем вітчизняної минувшини.

З початку 1990-х рр. і донині через аспірантуру, докторантуру та інститут здобувачів наукових ступенів на кафедрі пройшли підготовку десятки науковців вищої кваліфікації, а близько 40 кандидатів і докторів наук підготували і захистили свої наукові роботи під керівництвом В. Й. Борисенка. Більшість дисертаційних праць, наукових статей і монографій вчених наукової школи кафедри присвячені вивченню різнопланової соціально-економічної, суспільно-політичної та національно-культурної тематики історії України раннього нового і нового часу (друга половина XVI – початок XX ст.). За останні два десятиліття лік цим дослідженням іде вже на сотні, а репрезентують вони кілька малодосліджених проблемно-змістових блоків вітчизняної історії окресленого періоду. Разом із цим, дослідницька праця вчених наукової школи В. Й. Борисенка – окрема історіографічна проблема, що потребує спеціального дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко В. Й. Сільська початкова освіта на Лівобережній Україні в період капіталізму / В. Й. Борисенко // Український історичний журнал. – 1975. – № 8. – С. 102-106.
2. Борисенко В. Й. Проти волі народу / В. Й. Борисенко // Людина і світ. – 1975. – № 3.
3. Борисенко В. Й. Роль народної ініціативи в боротьбі за освіту селян Лівобережної України в 60-90-х рр. XIX ст. / В. Й. Борисенко // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1976. – Вип. 16. – С. 15-19.
4. Борисенко В. Й. Участь сільських учителів України у народовольському русі 70-80-х рр. XIX ст. / В. Й. Борисенко // Вісник Київського університету. Історичні науки. – 1976. – Вип. 18.

5. Борисенко В. И. Сельское начальное образование на Левобережной Украине в 60-90-х гг. XIX в.: автореф. дис. на соискание научн. степени канд. ист. наук: 07.00.02 «История СССР» / В. И. Борисенко – Киев, 1976. – 20 с.
6. Борисенко В.Й. Триста років тому / В.Й. Борисенко // Черкаська правда. – 1977. – 17 серпня.
7. Борисенко В. Й. Так міцніло братерство / В. Й. Борисенко // Наука і суспільство. – 1977. – № 8. – С. 59.
8. Борисенко В. Й. Об'єднались навіки / В. Й. Борисенко // Друг читача. – 1978. – 24 травня.
9. Борисенко В. Й. Воля двох народів / В. Й. Борисенко // Україна. – 1979. – № 3.
10. Борисенко В. Й. В.І. Ленін про класову суть освіти в царській Росії / В. Й. Борисенко // Український історичний журнал. – 1980. – № 6. – С. 94.
11. Борисенко В. Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х рр. XIX ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1980. – 155 с.
12. Борисенко В. Й. Архівні джерела про народну освіту на Україні. 1869-1890 рр. / В.Й. Борисенко // Архіви України. – 1981. - № 1. – С. 57-61.
13. Борисенко В. Й. Літопис братерства / В. Й. Борисенко // Друг читача. – 1982. – 10 червня.
14. Борисенко В. Й. Союзом незламним / В. Й. Борисенко // Друг читача. – 1982. – 19 червня.
15. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К.: «Наукова думка», 1986. – 263 с.
16. Борисенко В. Й. Пути эволюции феодализма на Левобережной Украине во второй половине XVII в. (социально-экономические проблемы): автореф. дис. на соискание научн. степени доктора ист. наук / 07.00.02 «История СССР» / В. И. Борисенко. – К., 1990. – 33 с.
17. Борисенко В. Створення та діяльність кафедри історії України / В. Й. Борисенко // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історія: Зб. наукових праць. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – Вип. 2. – С. 4-22.
18. Історія Української РСР: у 8-ми томах, 10-ти кн. / гол. ред. кол.: Ю. Ю. Кондуфор (гол. ред.); [АН УРСР, Інститут історії, Інститут археології]. – Т. 2.: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII - XVIII ст.). – 1979. – 614, [1] с.: іл.
19. История Украинской ССР. : в 10-ти т. Т.3. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений (вторая половина XVII-XVIII в.). / АН УССР, Ин-т истории; Гл. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1983. – 719 с.
20. История Киева.: в 3-х т., 4-х кн. – Т.2. Киев периода позднего феодализма и капитализма. / Гл. редкол.: Ю.Ю.Кондуфор (гл. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1983. – 464 с.
21. Історія Києва: у 3 т., 4 кн. Т.2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму / Інститут історії АН УРСР; Редкол.: Отв.ред. Ю. Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1986. – 440 с.; іл.
22. Українська радянська енциклопедія: [в 12-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: О. К. Антонов та ін. – 2-ге вид. – Т. 5: Кантата – Кулики. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1980. – 566, [2] с.

Потыльчак А. В. Проблематика истории Украины второй половины XVII – начала XX веков в работах В.И. Борисенко: истоки научной школы.

В статье рассматривается разноплановая научная деятельность известного украинского историка, профессора Владимира Иосифовича Борисенко в области социальных, общественно-политических и национально-культурных проблем украинской истории XVII – начала XX в. Анализируется основная проблематика его научных трудов, прослежено истоки научной школы ученого, фундамент которой начал формироваться в 1970-1980-х гг. XX в. Отмечено, что исследовательская работа ученых научной школы

В.И. Борисенко - отдельная историографическая проблема, требующая специального исследования.

Ключевые слова: Борисенко Владимир Иосифович, история Украины второй половины XVII – начала XX вв., общественно-политическая жизнь, культурно-образовательные проблемы, научная школа.

Potylchak O. V. The issue of Ukrainian history of the second half XVII - early XX century in the works of V. Borisenko: origins of his scientific school.

Multifaceted scientific work of the famous Ukrainian historian, professor V. Borisenko in the field of social, socio-political and national-cultural issues of national history XVII - early XX century was studied in the article. The basic problem of his scientific works and the origins of his scientific school during 1970-1980-ies of XX century were analyzed. Emphasized that the research work of scientists of scientific school of J. V. Borisenko - another historiographic problem that requires special study.

Key words: Volodymyr Yosypovych Borisenko, the Ukrainian history of the second half XVII - early XX century, social and political life, cultural and educational issues, scientific school.

УДК 94(470+571) «19/20»

З.В. Священко

ДІЯЛЬНІСТЬ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ОЦІНЦІ ПРЕДСТАВНИКІВ ГРОМАДСЬКОСТІ ТА ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПРЕСИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті йде мова про оцінку представниками громадськості та ліберальної преси Російської імперії кінця ХІХ – початку ХХ ст. діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Автор аналізує основні положення проекту аграрної реформи, запропонованого Редакційною комісією, наголошує на тому, що тогочасна громадськість, преса пильно стежили за результатами її роботи, публічно їх коментуючи. Зроблено висновок, що у цілому проект Редакційної комісії не був позитивно схвалений та прийнятий ліберальною пресою та громадськістю. На його підтримку висловилися лише проурядові періодичні видання, що ще раз доводить те, що запропоновані реформи серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку ХХ ст.

Ключові слова: Редакційна комісія, Російська імперія, аграрне питання, громадськість, ліберальна преса.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. в Російській імперії надзвичайно актуалізувалось аграрне питання. Це було зумовлено тим, що у зазначений період у промисловості відбувались потужні модернізаційні процеси, з якими ситуація на селі різко контрастувала. Подальший розвиток країни безпосередньо залежав від кардинальних зрушень в аграрному секторі, тому аграрне питання перебувало у центрі постійної уваги урядовців.

Про те, що аграрне питання у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл говорить і створення урядом різних надзвичайних комісій. На них, зазвичай, покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Однією з таких стала Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ (далі – Редакційна комісія) під головуванням товариша міністра внутрішніх справ О.С. Стишинського. Матеріали для Редакційної комісії готували співробітники Земського відділу МВС, зокрема його начальник В.І. Гурко.